

ΠΕΔΙΟ
Επιστημονικές Εκδόσεις
Σειρά: «Λαϊκοί πολιτισμοί»
Διεύθυνση: Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος

Διόρθωση: Σοφία Σφυρόερα
Μετάφραση από τα αγγλικά: Σοφία Σφυρόερα
Ηλεκτρονική επεξεργασία: Άσπα Κυριάκου
Εξώφυλλο: Παναγιώτα Δημοπούλου

ISBN 978-960-546-077-8

Για την ελληνική γλώσσα
© 2012 Εκδόσεις Πεδίο & Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος
Η πνευματικά ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πεδίο Α.Ε.
Μεθώνης 4 & Ιπποκράτους, 10680, Αθήνα
Τηλ.: 210.33.90.204-5-6
Fax: 210.33.90.209
e-mail: info@pediobooks.gr
http://www.pediobooks.gr/

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΡ. ΑΥΔΙΚΟΣ
Επιστημονική επιμέλεια

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ

Θανάσης Β. Κούγκουλος

ΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ ΣΥΜΠΟΛΙΤΗ

Πεδίο
Αθήνα 2012

Θανάσης Β. Κούγκουλος*

ΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ
ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ: Η ΕΙΚΟΝΑ
ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ ΣΥΜΠΟΛΙΤΗ

Η εικόνα του Τούρκου στη νεοελληνική λογοτεχνία αποτελεί ένα ζήτημα που αφορά τη Συγκριτική Γραμματιολογία και εντάσσεται ειδικότερα στο θεωρητικό πεδίο της *ποδύτισμικῆς εικονοδογίας* (Αμπατζοπούλου, 1998: 239-265 και 2001) ή *συγκριτικῆς στερεοτυποδογίας*¹ –όπως αποδίδεται στα ελληνικά ο κλάδος που είναι διεθνώς γνωστός ως *Imagology/Imagologie* (Οικονόμου-Αγοραστού, 1992)–, δηλαδή στη μελέτη της αναπαράστασης του Άλλου και του πολιτισμού του στη λογοτεχνία. Η έρευνα στον τομέα της Νεοελληνικής Φιλολογίας άρχισε να ανιχνεύει την εικόνα του Τούρκου ως εθνικά ή θρη-

* Ο Θανάσης Β. Κούγκουλος είναι φιλόλογος στη Μέση Εκπαίδευση. Διδάσκει Νέα Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία στο Trakya Üniversitesi στην Αδριανούπολη της Τουρκίας.

1. Για την ακρίβεια ο πλήρης όρος είναι *συγκριτική στερεοτυποδογία των εθνικών εικόνων στη λογοτεχνία*.

οκευτικά Άλλου, κυρίως στην πεζογραφία, μόλις τα τελευταία τριάντα χρόνια, και ιδίως από την προηγούμενη δεκαετία (Jacovides-Andrieu, 1978· Tonnet, 1992· Eideneier, 1998· Demirözü, 1999· Millas, 2005: 335-404· Μήλλας, 2005: 327-380· Νικολουρούλου, 2007· Demirözü, 2007· Παπαλεοντίου, 2009), παρότι συνιστά ένα από τα κεντρικά θέματα της λογοτεχνίας του νέου ελληνισμού ήδη από τις πρώιμες φάσεις της ιστορίας της.

Επιγραμματικά, η σχετική διερεύνηση διαπιστώνει τρία στάδια στη νεοελληνική πεζογραφία από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα, όπως φαίνεται στο κάτωθι σχήμα:

Η εικόνα του Τούρκου στη νεοελληνική πεζογραφία

Περίοδος	Εικόνα
α. 19ος - αρχές 20ού αι.	«προαιώνιος» εχθρός
β. Γενιά του '30 - δεκαετία 1960	οθωμανικό παρελθόν κατακτητικός + απολίτιστος
	Μικρασιατική Καταστροφή συνύπαρξη
γ. 1960 έως σήμερα	ιστορικό μυθιοῦρημα αρνητική απεικόνιση
	σύγχρονα πεζογραφήματα αποδοχή + κατανόηση

Δηλαδή α) Στον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, ο Τούρκος ταυτίζεται σχεδόν πάντα με τον «προαιώνιο» εχθρό, εξαιτίας των συνεχών συγκρούσεων που κορυφώνονται με την επανάσταση του 1821 και την προώθηση της Μεγάλης Ιδέας, αν και οι καθημερινοί άνθρωποι τουρκικής καταγωγής αντιμετωπίζονται συχνά με ευνοϊκή διάθεση β) Από τη γενιά του 1930 έως τη δεκαετία του 1960 όσα κείμενα τοποθετούνται στο μακρινό οθωμανικό παρελθόν παρουσιάζουν έναν κατακτητικό και απολίτιστο Τούρκο, ενώ όσα συνδέονται με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών αντιστρατεύονται τη ρητορική του εθνικισμού, αναδεικνύοντας τις ευτυχισμένες μέρες της συνύπαρξης και την κοινή φρίκη του πολέμου γ) Μετά το 1960, και ιδίως από τα χρόνια της Μεταπολίτευσης μέχρι σήμερα, αρνητική απεικόνιση εξακολουθεί να εμφανίζεται κατά βάση στα ιστορικά μυθιοῦρημα: όμως, στα πεζογραφήματα με σύγχρονη κοινωνική προβληματική είναι έκδηλη η αποδοχή και η κατανόηση του αλλοεθνούς και αλλόθρησκου Τούρκου.

Η πεζογραφία για τα Γιάννινα της οθωμανικής εποχής, σε γενικές γραμμές, συμβαδίζει με το παραπάνω σχήμα. Παράλληλα, χαρακτηρίζεται από μια αξιοπρόσεκτη ιδιομορφία: ο Τούρκος για τους γηγενείς συγγραφείς δεν αντιπροσωπεύει έναν μισπτό, αδιάφορο ή φιλικό «ξένο» αλλά έναν οικείο «συμπολίτη», άλλοτε καλόβολο και άλλοτε δύστροπο. Η προαναφερόμενη στάση μπορεί να εξηγηθεί από τα εξωκειμενικά συμφραζόμενα της Τοπικής Ιστορίας. Στο διάστημα της οθωμανικής κυριαρχίας, τα Γιάννινα είναι ένα πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό πνευματικό και εμπορικό κέντρο όπου ζουν

Έλληνες, Τούρκοι, Εβραίοι, Αλβανοί και Αθίγγανοι (Λαμπρίδης, 1993: 17· Κανετάκης, 1994: 58-62). Η πόλη παραδίδεται το 1430 αυτοβούλως στον στρατηγό Σινάν πασά κερδίζοντας σημαντικά προνόμια (Κορδώσης, 2003: 52-54). Έπειτα από την καταστολή της εξέγερσης του Διονυσίου του Σκυλοσόφου (11 Σεπτεμβρίου 1611), οι χριστιανοί εκδιώκονται από το Κάσιτρο. Τότε, σύμφωνα με την προφορική παράδοση και ελάχιστες ενθυμήσεις, πολλοί ορθόδοξοι φεουδάρχες εξισλαμίζονται, για να διατηρήσουν την ισχύ τους (Βρανούσης, 1968: 38-39· Κουρμαντζής, 1987: 19-20, 23).

Οι Τουρκογιαννιώτες, ανεξάρτητα από τις υποτιθέμενες βυζαντινές ρίζες τους, είναι δεδομένο ότι συγκροτούν μια κοινότητα ελληνόφωνων αστών μουσουλμάνων (Δημητριάδης, 1993: 18· Κοκολάκης 2003: 52). Χριστιανοί και μωαμεθανοί συμβιώνουν αρμονικά έως την ενσωμάτωση των Ιωαννίνων στον ελληνικό εθνικό κορμό (21 Φεβρουαρίου 1913) και ώσπου να τους χωρίσει οριστικά η οδυνηρή Σύμβαση της ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας (17/30 Ιανουαρίου 1923). Επιβεβαιωτικά για την καλή γειτονία με τους χριστιανούς και τη χρήση της ελληνικής γλώσσας από την τουρκική αστική τάξη των Ιωαννίνων είναι η μαρτυρία της ανταλλάξιμης Τουρκογιαννιώτισσας Ραζιγιέ Ογκούς. Ο πατέρας της, επιτυχημένος δικηγόρος, έχει πολλούς Έλληνες φίλους, στο σπίτι μιλούν ελληνικά και φοιτά σε ελληνικό σχολείο, με αποτέλεσμα να δυσκολευτεί να μάθει τουρκικά όταν εγκαθίστανται στην πόλη Pendik κοντά στην Istanbul (Clark, 2007: 230-231). Η εμπειρία της ήρεμης συνείκησης, η απρόσκοπτη γλωσσική επικοινωνία και οι φα-

ντασιακοί δεσμοί συγγένειας δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να μην προκληθεί αντιπαλότητα ανάμεσα στο χριστιανικό και το μουσουλμανικό στοιχείο της πειρωτικής πρωτεύουσας. Αυτή ακριβώς η θετική κατάσταση αντανακλάται στη λογοτεχνία.

Ιδιαίτερα γνωστή περίπτωση μυθοποίησης του οθωμανικού περιβάλλοντος των Ιωαννίνων είναι ο εκρηκτικός Αλή Πασάς. Το πρόσωπο και ο βίος του καταγράφεται σε πλήθος περιηγητικών, ιστοριογραφικών και λογοτεχνικών κειμένων, όχι μόνο στην ελληνική αλλά και σε διάφορες ευρωπαϊκές (Κατοικάρος, 2002: 175-176, 189-190) και βαλκανικές γραμματείες, με τέτοια συχνότητα που μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι συνθέτουν έναν νεότερο λογοτεχνικό μύθο. Για να περιοριστούμε απλώς στα ελληνικά μυθιστορήματα και διηγήματα του 19ου αιώνα, ενδεικτικά υπενθυμίζουμε ότι ο Αλή Πασάς και η οικογένειά του διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ή δευτερεύοντα ρόλο σε ποικίλα έργα των Αθανάσιου Ψαλίδα (*Βασιδική Πδέσση. Δηγήματα αθηδνά 1821 Μαρτίου 20: Τζεπέδοβο Δηγήματα πρώτον*· Κεχαγιόγλου 2001: 1163-1166), Ιωάννη Βηλαρά [*Ιστορία του γάμου του Μουχάρ Πασά με την Αικατερίναν (οπού την έχάιδευαν και την έδεσαν Νίτζαν)*· Βηλαράς 1935: 325-327· Μότσιος, 1990: 459-461], Αχιλλέα Λεβέντη (*Η Τασσά*, 1858), Κωνσταντίνου Ράμφου (*Η Δέσπη της Ηπείρου και Η απροσδόκητος συνάντησις. Δηγήματα*, 1864, *Ο Κατοανιώνης. Κδέφτικον επεισόδιον ή εδδητικόν μυθιστόρημα*, 1862α, *Αι τεδευταίαι ημέραι του Αθή-Πασά*, 1862β), Στέφανου Ξένου [*Η ηρωίς της Εδδητικής Επαναστάσεως, ήτοι Σκηναί εν Εδδάδι από του έτους 1821-1828*, 1861 (κεφάλαια Λ'-ΛΕ'), Μία ατομική ανάλυσις

(*Ποικίλη Στοά* - 1883), Μουκτάρ και Φροσύνη (*Ραμπαγιάς*, 1888)· Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, 2005) και Νικόλαου Γ. Δόσιου [*Τα δώματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821)*]. *Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα*, 1888, 1902]². Οι εν λόγω μυθοπλασίες συνήθως εξισώνουν τον Αλή Πασά μ' έναν αδιόστακτο τύραννο, τη φρουρά του με ανάληπτους δολοφόνους και τον χώρο διαμονής του, το Κάστρο, με το κατεξοχήν σύμβολο της δεσποτείας και των φρικτών βασανιστηρίων³:

Το φρούριον των Ιωαννίνων, εν ω ήσαν οι θησαυροί και η έδρα του τυράννου, συνάμα δε αι σκοτεινάι και κάθυγροι ειρκταί και τα φοβερά βασανιστήρια, δι' ων ο νέος εκείνος Φάδαρις της ατυχούς Ηπείρου πριν ή πέμψη εις τον Άδην εβασάνιζε τους υποπίπτοντας υπό την δυσμένειαν αυτού ή τους ανδισταμένους εις τους μιαρούς αυτού σκοπούς και τας απαιτήσεις, κείται επί πετρώδους και υψηλού βράχου, περιβρεχόμενον δε σχεδόν πανταχόθεν υπό της δήμενης, ην φύσει απόρρητον υπό των ποδιορκητικών μηχανών και μέσων της εποχής εκείνης.

(*Δόσιος, 1888: 39*)

Ωστόσο, τα ηπειρώτικα πεζογραφήματα που ανήκουν στο ευρύτερο ρεύμα της γενιάς του 1880 απομακρύνονται από την

2. Για την προσωπικότητα και την πνευματική προσφορά του Ηπειρώτη καθηγητή των ελληνικών γραμμάτων, βλ. Παραοστεα-Danielopolu, 2010: 132-136.
3. Στα αποσπάσματα των λογοτεχνικών κειμένων ακολουθείται η ορθογραφία του κάθε συγγραφέα.

αρνητική προβολή του Αλή Πασά και εστιάζουν στη σχέση των σύνοικων εθνοτήτων. Πεζογράφοι όπως ο Μιχαήλ Μπτοάκης (*Παρά τοις δούλοις, Τα Ιωάννινα*, 2004)⁴, ο Κώστας Κρυστάλλης (*Πεζογραφήματα*, 1894· Μελισσοράτου, 1994: 146-150), ο Χρήστος Χρηστοβασίλης (*Διηγήματα της Στάνης*, 1898· *Γιαννώτικα Διηγήματα*, 2007)⁵, ο σχεδόν άγνωστος στη λογοτεχνική ιστορία Λεωνίδα Μ. Βασιλειάδης (*Η μουσική θυρίς. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν μυθιστόρημα. Η σκηνή εν Ιωαννίνους*, 1900· Κίτσος, 1984) και ο Κωνσταντίνος Καζαντζής (*Ιστορίες της πατρίδος μου. Διηγήματα*, 1910) αποτυπώνουν με αρκετές λεπτομέρειες την πολυπολιτισμικότητα των οθωμανικών Ιωαννίνων. Ο υπερτονισμός της ετερότητας, τα διαχωριστικά σχόλια και οι προκαταλήψεις δεν λείπουν, αλλά οπωσδήποτε ελαττώνονται:

Αλλά κοιμούνται ποτέ αντίμα χριστιανός με Τούρκο; Και στον τάφο ακόμα, και αποδαμένοι θα ποδεθούν και θα μάχωνται έως την συντέθειαν του αιώνος. Είναι τα δύο άκρα ενάντια. Ανατοδή και

4. Ο Μπτοάκης επισκέπτεται τα Γιάννινα το 1887 και δημοσιεύει τις εντυπώσεις του στην εφημερίδα *Ακρόποδι* την ίδια χρονιά: «Παρά τοις δούλοις», εφ. *Ακρόποδις*, 11,12, 14, 20 και 23 Ιουλίου 1887. Στο αρχείο του εντοπίζεται και το ανέκδοτο διήγημα «Τα Ιωάννινα».
5. Ο Χρηστοβασίλης σχεδιάζει, λίγους μήνες πριν πεθάνει, να εκδώσει από τον Δήμο Ιωαννιτών μια συλλογή διηγημάτων για τα οθωμανικά Γιάννινα, που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά και εφημερίδες κατά το χρονικό διάστημα 1902-1935. Η έκδοση αυτή πραγματοποιείται 72 χρόνια αργότερα: Χρηστοβασίλης, 2007.

Δύση. Το αίμα το τούρκικο και το ρωμαίικο είναι σαν το δάδι με το νερό: δεν ανακατεύονται όσο και να τα ανακατέψεις!

(Καζαντζής, 2001: 221, Τα δύο τ' αδέρφια)

Στην περιγραφή του χώρου τα μουσουλμανικά μνημεία, οι μιναρέδες και τα τζαμιά, λειτουργούν ως τοπίο της πόλης μαζί με το Κάστρο και τη λίμνη. Ο παρατηρητής εντυπωσιάζεται βαθιά από το κράμα των πολιτισμών και θαυμάζει τη συνάντηση της ανατολίτικης νοοτροπίας με το ελληνικό πνεύμα:

*Οι μιναρέδες υψούσι προς τον ουρανόν οξείαν και δάμπουσαν την δευκνή αυτών κορυφήν και σχίζουσι τον αιθέρα διά των αιχμών των χρυσομένων υπό του ανατέλλοντος ηδίου. Προ οδύγου απήγγει-
δεν ο Ιμάμης την εωθινήν αυτού προσευχήν, περιπατή χαιρετισμόν προς τον αιώνιον Αδδάχ και την προβάδδουσαν ημέραν. Τα ύδα-
τα της λίμνης φρικιώσιν και ψιδυρίζουσι ρυτιδούμενα ως να εφυ-
πνώσιν από μακρού και βαδέος δηδάργου. ...*

Των αρχαίων Αθηνών είνε εύκοδος η αναπαράστασις. Αδδά της περιέργου ταύτης πόδεως, οίαν ωμόρφυνεν αυτήν της οθωμανικής φύσεως η σύμμυξις προς της αδβανικής ψυχής την ιδιορρυθμίαν και του εδδηνικού πνεύματος την ιδιοσυστασίαν, δεν είνε ποδύ εύκοδος η αναπαράστασις δι' ημάς, ανθρώπους του δεκάτου ενάτου αιώνος.

(Μητσόκης, 2004: 83, 88, Τα Ιωάννινα)

Οι αφηγητές και οι ήρωες που είναι εντόπιοι δεν αρκούνται σε αδρές διαπιστώσεις για τον εξωτισμό και την πληθυσμιακή σύσταση του αστικού κέντρου της Ηπείρου, όπως ο επισκέπτης αφηγητής του Μητσόκη. Υπερβαίνουν τα στεγανά όρια των

εθνοτήτων εκδηλώνοντας αισθήματα αλληλεγγύης για τον Τούρκο Άλλο και ανυπόκριτο πόνο για την αναγκαστική φυγή του:

*Αδδ' ήρθε και μια μαύρη μέρα για την Εδδάδα, που βγήκε στην μέση η απείσια ανταδδαγή: οι Εδδηνες της Τουρκίας, νάρδουν εξα-
ναγκαστικώς στην Εδδάδα κι' οι βρισκόμενοι Τούρκοι στην Εδδά-
δα να φύγουν εξαναγκαστικώς στην Τουρκία, κι' έτσι διώχθηκαν όδοι
οι Τούρκοι από τα Γιάννινα, κι' εν γένει απ' όδην την Ήπειρο αν
κι' είναν Εδδηνικής καταγωγής, κι' εδδηνόγλωσσοι, και μ' αυτούς
μαζή πάει κι' ο καϊμένος ο χότζας μας, και δεν ζαναφανήστηκε πειδί
στο σιεριφέ του τζιαμιού να μπαγδατήση! Έτσι ρήμαζε από τότε το
καϊμένο, γιατί δεν είχε μείνει ούτε ένας Τούρκος στην συνοικία μας
του Μείντανιού, για νάρχεται στο τζιαμί να προσκύνηση, και δεν
ακούονταν ν' αχολογή στον αιθέρα εκείνη η γδυκεία φωνή του χό-
τζα μας να ψέδδη το υπέροχο για την απιδότητα του: «Λαϊδαχέ Ίδ-
δαδδάχ Μουχαμεντούν Ρεσουδδάχ, Αδδάχ εκ-μπέρ». Στέκονταν
βουβό και περήφανο την ημέρα, τηρώντας μ' όδην την τραγική του
μεγαδοπρέπεια, αδδά την νύχτα το ρημαγμένο τζιαμί, κάτω από την
πένδυμη, φεγγοβοδή του φεγγαριού ή μέσα στα σκοτάδια της αφεγ-
γαριάς, που συνωδεύονταν ποδύ συχνά, και μάλιστα τους χειμώνη-
δες από δυνατούς βορειάδες και νοτιάδες φαίνονταν, σαν να βογγού-
σε, σαν ν' ακούονταν νάκδαιγε την ορφάνεια του, και την ερημιά του.
Μου φαίνονταν ότι άκουγα κι' εγώ κάτι σαν βόγγο, και κάτι σαν κλά-
μα, και μια φωνή βούϊζε στ' αυτιά μου και μώδεγε:*

— «Αθήθεια κδαιεί το τζιαμί!»! —

(Χρηστοβασιδής, 2007: 176, Το καϊμένο το Τζιαμί μας)

Η ανθρωπιστική οπτική των Ηπειρωτών της γενιάς του 1880 υιοθετείται και εμπλουτίζεται από τους συντοπίτες τους συγγραφείς της μεταπολεμικής και σύγχρονης περιόδου. Αυτή η ομάδα δεν έχει τα χαρακτηριστικά ενός επαρχιακού λογοτεχνικού κύκλου. Αντιθέτως, το έργο της θεωρείται αναπόσπαστο τμήμα του μεταπολεμικού λογοτεχνικού κανόνα (Καψωμένος, 2005: 150· Λαδογιάννη, 2008). Μία ευδιάκριτη θεματική των Ηπειρωτών συγγραφέων μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι η τάση επιστροφής στο οθωμανικό παρελθόν των Ιωαννίνων, πολλά χρόνια ύστερα από την ανταλλαγή και την αναχώρηση των Τούρκων. Εκφράζοντας μια ισχυρή συλλογική μνήμη της τοπικής κοινωνίας, ορισμένοι διηγηματογράφοι συνεχίζουν με ένταση να επανέρχονται σε πρόσωπα και καταστάσεις της οθωμανικής εποχής και να θέτουν ξανά στο προσκήνιο τη συμβίωση με τον συμπατριώτη Άλλο, από την ψύχραιμη και συνάμα νοσταλγική εναιένιση που προσδίδει η χρονική απόσταση. Πρόκειται για τους Δημήτρη Χατζή (*Σαμπεδάι Καμπιτής*, 1999), Κίμωνα Τζάλλα (*Η θυσία*, 1965), Φρίξο Τζιόβα (*Ο βίος του μπασιό-Κωνσταντή, Κυρα-Ποδυζένη η οσία, Όθβια μνήμη, Τα περισσότερα*, 1991, *Το πέταγμα του γερο-κότουφα*, 1999), Γιάννη Δάλλα (*Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία, Δεπτομέρειες ενός χρονικού*, 2004α, *Χρονοδείκτες*, 2004β), Ναπολέοντα Λαζάνη (*Ο καθρέφτης*, 1991, 2002) και Βασίλη Γκουρογιάννη (*Ναζίφ, ο Τουρκογιαννιώτης*, 2006). Εξάλλου, η αμφισβήτηση, η πολιτική καταγγελία και προπαντός η διαμαρτυρία για την περιθωριοποίηση του απόκληρου και του μειονοτικού, η οποία διεκδικεί επιτακτικά την ενότητα μέσα στη διαφορά, σηματοδοτούν τη μεταπολεμική και σύγχρονη ηπειρωτική πε-

ζογραφία (Καψωμένος, 2005: 157-158). Ο ίδιος περίπου συγγραφικός όμιλος έχει μυθοποιήσει και τη συγκατοίκηση με τον Εβραίο Άλλο, με αποκορύφωμα την τραγική εξιστόρηση της εξόντωσης των Γιαννιωτών Εβραίων από τους ναζί και την επίρριψη ορισμένων ευθυνών στην πλειοψηφική χριστιανική κοινότητα (Αρπατζοπούλου, 1998: 113-119, 124-129, 263, 274-289).

Ο χρόνος των εξεταζόμενων διηγημάτων κατά κύριο λόγο σχετίζεται με το τέλος της Οθωμανοκρατίας και με το διάστημα από τις αρχές της απελευθέρωσης έως την ανταλλαγή. Η εικόνα και η ταυτότητα του Τουρκογιαννιώτη συντίθεται από σταθερά επαναλαμβανόμενα μοτίβα, που θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε με συντομία. Τα συγκεκριμένα μοτίβα αναφέρονται στις οθωμανικές χωροταξικές ζώνες της πολιτείας, σε σημαίνουσες συμπεριφορές των χαρακτήρων και σε καθοριστικά ιστορικά γεγονότα:

Α. Η υπόδειξη των μουσουλμανικών μνημείων των Ιωαννίνων ως σύμβολα της πολυπολιτισμικής διάστασης της πόλης που πλέον έχει απολεσθεί. Η πρωτεύουσα της Ηπείρου αποκαλείται από τον αφηγητή του Δάλλα «τουρκόπολη» (2004β: 35), χωρίς κάποια αρνητική αξιολογική πρόθεση, αλλά για να υποδηλωθεί η ιδιαίτερη φυσιογνωμία της μέχρι τον Μεσοπόλεμο. Το Κάστρο, όπως και στην παλαιότερη πεζογραφία, κυριαρχεί ως τοπίο της οθωμανικής εξουσίας:

Μα κανένας νυχτοφύλακας δε βρέθηκε στο δρόμο του και σε λίγο ο παπιάς αντίκρουσε το πεδωρίο Κάστρο που εισχωρούσε βαθεία στη

*Δίμνη με τις επάδξεις του και τους πύργους του, πιο μαύρο κι άγριο
απ' τη χειμωνιάτικη νύχτα, με τα τείχη του μόνιμα υγρά – φοβερό
σύμβολο της ανιάδγητης προαιώνιας τυραννίας, απαίσιιο σκιάχτρο,
ίδιο στοιχειό, ικανό να πτοήσει και τη γενναιότερη ψυχή.*

(Τζάλλας, 1965: 94, Η θυσία)

Έπονται, πάλι, τα τζαμιά με τους ψηλούς μιναρέδες τους, που θυμίζουν πένθιμα κυπαρίσσια:

*«Αυτούς τους μιναρέδες των τζαμιών τους νιάδω απάνω μου σαν
κυπαρίσσια», είτε η Μόνικα.*

(Δάλλας, 2004α: 195, Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία)

Ο μιναρές του τζαμιού του Ασλάν Πασά στην κορυφή του Κάστρου (Σμύρνης, 2000: 53-58· Κουλίδας, 2004: 19-68) ξεμυτίζει πάνω από την ομίχλη που σαβανώνει την πόλη (Δάλλας, 2004α: 201), ενώ στο Μπαϊρακλί Τζαμί ή Τζαμί του Παζαριού (Σμύρνης, 2000: 32-35· Κουλίδας, 2004: 124-144) ανεμίζει η τούρκικη σημαία (Τζάλλας, 1965: 91). Ο αφηγητής του Τζιόβα αφήνει υπαινιγμούς για την ελληνική διοίκηση που κατεδάφισε το Μπακράμ Πασά ή Λιαμ Τζαμί (Σμύρνης, 2000: 35-36· Κουλίδας, 2004: 168-173):

*Στάθηκε το φορτηγό πίσω από τα χάνια της συνοικίας Πλάτανος.
Εκεί, πριν εδευθερωθούν τα Γιάννινα ήταν τζαμί και τούρκικο νε-
κροταφείο. Τα ζήδωσαν οι Έδδθηνες, μα δεν πείραξαν τα εράσμια
κυπαρίσσια. Στο χώρο τους, ο κάθε Δήμαρχος κατά το γούστο του
φύτευε ακακίες, χάραζε μονοπάτια, τοποθετούσε παγκάκια, κάγκε-*

*δα, έκανε συντριβάνι πότε καρδιάσχημο και πότε κυκδικό. Εσχάτως
το κόσμησαν με προτομές Ηπειρωτών ρημαδόρων, που δεν πρόδα-
βαν να εκφράσουν το ανέκφραστο και πέτρωσε στα χείδη τους –κύ-
κνειο άσμα– η τελευταία μοδπή τους.*

(Τζόβας, 1991: 87-88, Κυρα-Πολυξένη η οσία)

Από την Απελευθέρωση και μετά, ο κοινωνικός χάρτης των Ιωαννίνων μεταβάλλεται. Οι παλιές τουρκογειτονίες, για παράδειγμα η Ιμβραχήμ πασιά (Λαμπρίδης, 1993: 19· Κανετάκης, 1994: 121, 131· Κουλίδας, 2010: 90), υποβαθμίζονται ή οι νέοι ιδιοκτήτες των τουρκικών περιουσιών, οι μεγαλέμποροι χριστιανοί, επιβάλλουν τη δική τους κοινωνική ιεραρχία και αισθητική που αντικατοπτρίζεται στον χώρο:

*Έτρεξε από δω [ο κυρ-Απόστολος], ρώτησε από κει, έμαδε τα
καδέκαστα για το οικόπεδο που ζητούσε. Το βρήκε κέντρο απόκε-
ντρο, κοντά στην αγορά, κοντά και στην κεντρική πλάταια, αρκετά
ψηδότερα από τη δίμνη να μην το τυδύγουν χειμωνιάτικες ομίχδες
που μονδιάζουν τακικά τη μισή πόδη. Στην πρώην συνοικία Ιμ-
βραχήμ Πασιά ήταν δυο παιδιόσπια. Τ' απόχρησε για ένα κομμά-
τι φωμί από σκιαγμένα γερόντια. Ο Αμπάζ Φεχημή και ο Αχμέτ
Μεδίκ υπογράψαν στο συμβοδαιογραφείο του Φίδιου τον Ιούνιο
του 1914 το πωδητήριο των σπιτιών τους. Έκαναν και τεμενά στον
κυρ-Απόστοδο όταν τους μέτρησε μπροστά στο συμβοδαιογράφο
νιγκ, νιγκ, νιγκ, αστραφετέρές δίρες. Κορούδευαν στην αγορά την
απόφαση του: «Τσιφούτης είναι, σαράβαδα αγοράζει. Α! να χαδεί,
δα πουντιάσει τη φαμεδιά του κι αν σειστεί η γης ποιος τους ζεδά-
βει;». Αργότερα, όταν στα ενωμένα οικόπεδα ύψωσε ο μηχανικός*

Μεδίρρυτος τριώροφο νεοκλασικού ρυθμού, δάγκασαν τη γδώσσα τους όπως το σφαγμένο γίδι. Αν στην πρωτεύουσα των Εδδήνων μπαγιάτιαζε αυτός ο ρυθμός, στα Γιάννινα φάνταζε σαν εξωπραγματικός, παραμυθένιος.

(Τζιόβας, 1991: 90-91, Κυρα-Πολυξένη η οσία)

Η εξίσωση των μιναρέδων με κυπαρίσσια και η αλλαγή των τοπωνυμίων υποδεικνύουν τον θάνατο της οθωμανικής πόλης, που προκάλεσε η μετάβαση από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος.

Β. Η ανάδειξη των φιλικών σχέσεων χριστιανών και μουσουλμάνων μέσα από την πλοκή των διηγημάτων. Χριστιανοί ήρωες, που ξεχωρίζουν για το πθικό ανάστημά τους, ξεπερνούν φοβίες και στερεότυπα, αγκαλιάζουν αυθόρμητα τον Άλλο και κερδίζουν την εκτίμηση του. Στο διάγημα *Κυρα-Ποδυζένη η οσία* του Τζιόβα, η ηρωίδα, Ζαγορίσια μέτοικος στα Ιωάννινα, και «οσία» κατά την προσήμανση του τίτλου, συναναστρέφεται Τουρκάλες από τη γειτονιά της. Καθώς είναι χωριάτισσα και όχι αστή, πάει με τα τραχιά της χέρια να πιάσει το εργόχειρο των φιλοξενουμένων της και εκείνες αρνούνται να της το δώσουν. Η κυρα-Πολυξένη δεν μωτρώνει, φέρεται με εγκαρδιότητα στις μουσαφίρισες και τελικά σπάει τα ψυχικά σύνορα, αφού οι Τουρκάλες της φιλάν το χέρι ως ένδειξη σεβασμού. Η κυρα-Πολυξένη, παράδειγμα ανωτερότητας, με τη συμπεριφορά της διαλύει κοινωνικές και εθνοτικές μεροληψίες βάζοντας στο κέντρο του ενδιαφέροντός της τον άνθρωπο:

Μια μέρα της έκαναν βίζιτα γνωριμίας οι αδερφές Τουρκάδες Φατιμέ και Τζεμιδέ το γένος Σουδείμάν, Τουρκάδες που κάδονταν δυο πόρτες παρακάτω. Όταν έβγαδαν τα γιασιμάκια, έδαμψε ο ονιάς από την ασπράδα τους. Ξετύδιζε η Τζεμιδέ το εργόχειρό της, να κουβεντιάσει μα και να κεντάει. Άρεσαν τα κεντίδια του στην κυρα-Ποδυζένη και άπιδωσε το χέρι να το πάρει. Κάνει η άδδλη ασυναίσθητα απότομα αρνητική κίνηση, να το απομακρύνει, μην και το δερώσουν τα σκούρα, τραχιά χέρια. Συνειδητοποιήσαν έγκαιρα και οι δυο τι είχε συμβεί. Αντί να μωτρώσει, να βγάδει αγκάδια σκαντζόχοιρου και να πάρει αγεφύρωτη απόσταση η νέα γνωριμία, η κυρα-Ποδυζένη γέδασε από καρδιάς και παράσυρε σε εγκαρδιότητα τις μουσαφίρισες, που μοδογούσαν ύστερα για την κυρά. Έφυγαν αργά, όταν ακούστηκε ο τσιγαρόβηχας του κυρ-Απόστοδου και ο ήχος των κλειδιών του μαγαζιού, που δίχως υπερβολή ζύγισαν μια οκά το κάρδνα. Όμως, φεύγοντας, φίδησαν το χέρι της κυράς δείχνοντας πόσο την εκτίμησαν.

(Τζιόβας 1991: 99, Κυρα-Πολυξένη η οσία)

Ταυτοχρόνως, η μυθοπλασία εγκολπώνεται την πραγματικότητα. Η ιστοριογραφία επιβεβαιώνει τη φιλία ανάμεσα σε Ρωμιές και Τουρκάλες στους μεικτούς μαχαλάδες των Ιωαννίνων, οι οποίες μπαινόβγαιναν η μία στο σπίτι της άλλης, έπιναν τους καφέδες τους, κουτσομπόλευαν τον περίγυρό τους και χαίρονταν αδελφωμένες τόσο τις χριστιανικές όσο και τις μουσουλμανικές γιορτές (Νικολαΐδης, 1993: 18).

Γ. Η αναγωγή των εντάσεων ή των συγκρουσιακών επεισοδίων σε γενικότερες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές πε-

ριστάσεις και η έμμεση αθώωση των δύο πλευρών. Στη Θυσία του Κίμωνα Τζάλλα, οι Τούρκοι προύχοντες διατάσσουν να βγει από τη μέση ένας μέθυσος παπάς, γιατί ενοχλούνται από τις επαναστατικές απόψεις του. Οι πληρωμένοι φονιάδες είναι Αρβανίτες, που νιώθουν ενοχές για την πράξη τους, αλλά είναι υποχρεωμένοι να υπακούσουν σ' αφεντικά τους λόγω μιας απaráκαμπτης εσωτερικής υποταγής. Ο ετεροδιηγητικός χριστιανός αφηγητής, χωρίς να τους απαλλάσσει πητικά, κατανοεί με μεγαλοψυχία την αδυναμία τους να αντιδράσουν διαφορετικά:

Περίμεναν. Περίμεναν καρτερικά, με το βδέμμα στυδωμένο στο δρόμο απ' όπου θα ξεμύτιζε ο παπα-Κώστας.

Ο ένας Αρβανίτης έβγαδε ένα φασκί τσίπουρο και ρούφηζε. Ύστερα, το έδωκε στον άδδο, που έκανε το ίδιο. Το δυνατό υγρό πέρασε στα σπιδάχνα τους και γοργά τούς έφερε δερμότητα και ζωή.

Ο πρώτος είπε:

– Γιε εκέκιε.

«Άσκημο πράμα».

Ο άδδος τον κοίταζε, κατάδαβε κι απάντησε.

– Ναίσκε.

– Το ξέρω τον παπα-Κώστα. Ντόμπρο, καλό άνθρωπο. Γιε εκέκιε να το σκοτώσουμε έτσι...

Ο άδδος τον ξανακούταζε.

– Ούρδερ.

«Διαταγή», είπε ξηρά.

– Ούρδερ. Επανέδαβε κι ο πρώτος.

Ήταν Αρβανίτες και στο αίμα τους η μισοφορική υποταγή, όπως

κι η μπέσα, μεταδινόταν από γενιά σε γενιά, σαν η αρρώστια. Αποστρέφονταν την πράξη τους, μα σκούβαν υπάκουα το κεφάλι. «Ούρδερ!...».

(Τζάλλας, 1965: 97-98, Η θυσία)

Ο δύσμοιρος Χασάν, ο Τούρκος ομοδιηγητικός αφηγητής στο διήγημα *Ο καθρέφτης* του Ναπολέοντα Λαζάνη, βιώνει επώδυνα τον ρατσισμό μερικών Γιαννιωτών, κυνηγιέται ανελέητα από επιτίδειους γραφειοκράτες και χάνει το σπίτι του. Δεν μένει όμως απροστάτευτος. Ο καλοκάγαθος χριστιανός εργοδότης του τον περιμαζεύει, τον φροντίζει και ισοσταθμίζει την αδικία του ελληνικού κράτους:

Εκείνο τον άνθρωπο δεν τον πήρα απ' την αρχή με καλό μάτι.

Κοστούμι και γραβάτα. Χτενισμένο μαυδί. Στο χέρι τα χαρτιά και τα εξετάζει. Δεν τον πήρα με καλό μάτι.

Έχω τη δουλειά μου. Αυτός τη δικιά του.

Έρχεται. Ξανάρχεται. Ρωτάει. Ξαναρωτάει. Έρχεται και με δυο αστυνομικούς. Έξω, μου δέει. Με βάζουν και υπογράφω. Βγαίνω στο δρόμο.

Ρωτάω από δω. Από κει. Θέδω, δέει, δικηγόρο. Θέδω χρήματα. Αποδείξεις αν έχω συγγενείς στην Τουρκία. Χαρτιά να φέρω απ' την Τουρκία. Πού ν' αρχίσω και πού να τεδειώσω. Πάει το σπίτι. Αυτός ο κυρ-Πέτρος ήταν καλός άνθρωπος. Έμεινε καλός άνθρωπος ο μακαρίτης.

Δέει, Χασάν, μαζί μου.

Τον παίρνω στο κατόπι. Με πάει κοντά στη δίμνη. Στα ψαράδικα. Ανοίγει μια πόρτα. Εδώ, δέει. Δικό σου.

Είναι ο στάβδος πούχε τ' άδογο. Τ' άδογο φόφησε. Ο κυρ-Πέτρος στη σύνταξη. Δικός μου ο στάβδος. Μούρχεται να τον αγκαλιάσω. Συμμαζεύω το στάβδο. Βάζω κρεβάτι. Βάζω σόμπα. Μασίνα. Μια χαρά.

Τεδειώνω το βράδυ τη δουδειά και πάω για ύπνο. Μπαιίνω σπίτι. Κλειών πίσω μου την πόρτα. Φπιάνω το τσαγάκι μου. Λίγο φωμί. Όμορφα. Ποδύ όμορφα.

Καημένε κυρ-Πέτρο.

Πότε πότε μούρχεται στη δύμηση η γειτονιά. Μού'ρχεται το παδιό το σπίτι μας. Ο πατέρας. Η μάνα. Οι αδελφές. Στενοχωριέμαι. Δε βαριέσαι.

Καδός άνθρωπος ο κυρ-Πέτρος. Καδός.

(Λαζάνης, 2002: 97, Ο καθρέφτης)

Στη μεταπολεμική και σύγχρονη πεζογραφία με επίκεντρο τα Γιάννινα, η εχθρότητα και η προκατάληψη για τον Τούρκο Άλλο δεν απουσιάζουν εντελώς, αλλά μετριάζονται δραστικά από τη συμπαράσταση του αφηγητή ή ενός αμερόληπτου ήρωα που υπερασπίζει με προσωπικό κόστος το δίκαιο.

Δ. Η οδύνη και η συγκίνηση των Ελλήνων για την «έξοδο για πάντα» των Τούρκων συμπολιτών μετά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, όπως εύστοχα ονομάζει τον εκτοπισμό τους ο Φρίξος Τζόβας στην ομώνυμη συλλογή διηγημάτων του παραπέμποντας ευθέως στη βιβλική «Εξοδο», το δεύτερο βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης, που ιστορεί τη φυγή των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο. Πρώτος ο Δημήτρης Χατζής εγκύπτει στο δράμα των μουσουλμάνων συμπατριωτών του. Στο διήγημα

Σαμπεδάι Καμπιδής, το οποίο εμπνέεται από την εβραϊκή μειονότητα των Ιωαννίνων (Ροζάνης, 1997· Τριάντου, 1997: 50-82· Αμπατζοπούλου, 1998: 113-117, 124-129· Hokwerda, 1998· Κουρμαντζή, 1999: 246-249) εγκιβωτίζεται η θλιβερή ιστορία του τελευταίου μουφτί της πόλης. Αυτός βγάζει ψεύτικα χαρτιά, ότι δήθεν είναι αλβανικής καταγωγής, ώστε να παραμείνει πίσω και να γλιτώσει «το ξερίζωμα που ξεσήκωσε θρήνο και θρήνο στους τούρκικους μαχαλάδες»:

Αυτός ο Μουφτής δεν εκπροσωπούσε κανέναν πια, μήτε στην πόδη μήτε στην περιοχή – δεν υπήρξε πεδατεία. Είταν ένας γέρος άνθρωπος που βαρέθηκε να φύγει στην Τουρκία του Κεμάλ με την ανταλλαγή των πηδηοσυμών. Παρακάλεσε και πδήρωσε, Τούρκους και Ρωμιούς, και τα κατάφερε τέδος να βγάδει ψεύτικα χαρτιά πως είχαν αλβανικής καταγωγής και τέδος το γδύτωσε το ξερίζωμα, που ξεσήκωσε τότε δρήνο και δρήνο στους τούρκικους μαχαλάδες.

Ένα χηματάκι είχε όδο κι όδο και μ' αυτό ψευτοζούσε. Είχε και δυο κορίτσια που μεγάλωσαν και δεν ήξερε με ποιόνε να τα παντρέψει κι άρχισαν και κείνα –τι να κάνουν τα έρημα;– και τα παίζανε με κάτι μόρτες Ρωμιούς. Και δέδανε να δένε μέσα στην πόδη πως αυτοί τα τρώμαζαν τη νύχτα και ξεφώνιζαν έτσι ξαφνικά τα τρία παγώνια που φύδαγε στην αυδή του ο Μουφτής – οι μόρτες πηδούσαν τον τοίχο. Αυτός πέραγε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στους παχιούς καφεενέδες της πόδης και καθότανε δίπλα στους ταβλαδόρους κι όδο κούναγε το κεφάλι του από το πρωί ως το βράδυ. Μερικοί δέγανε πως συδδογιζόταν το μεγάλο τούρκικο νοβδέπι πού χάθηκε – όμως, είχε πια ξεκαρφωθεί πίσω στο δαιμό του και γι' αυτό το κούναγε.

(Χατζής, 1999: 50-51, Σαμπεθάι Καμπιδής)

Το γεγονός είναι υπαρκτό. Όντως ο Μουφτίς Φουάτ, Τούρκος κι όχι Αλβανός, φροντίζει να εξαιρεθεί από την ανταλλαγή, καθώς αγαπά υπερβολικά τα Ιωάννινα (Νικολαΐδης, 1993: 19). Το πρόσωπο του τελευταίου χότζα ή μουφτιά επανεμφανίζεται και στα διηγήματα του Τζιόβα *Κυρα-Ποδυζένη η οσία* ως γνωστού της κεντρικής ηρωίδας (Τζιόβας, 1991: 107) και *Το πέταγμα του Γερο-Κότσιφα* ως μια φευγαλέα ανάμνηση του αφηγητή από αλλοτινούς καιρούς:

Στα αριστερά, όπως κατέβαινε, ήταν άδελφοι αρχοντικό τουρκόσπιτο. Εκεί κατοικούσε ο τελευταίος χότζας των Γιαννίνων. Γέροντας, οδήγο καμπιούρης, με κατάλευκο σαρίκι, μακρύ κομποδύκι και πάντα σιωπηλός. Στο ισόγειο του σπιτιού του είχε στεγαστεί αρχικά για ποδών καιρό το περιοδικό «Ηπειρωτική Εστία».

(Τζιόβας, 1999: 103, Το πέταγμα του Γερο-Κότσιφα)

Επιπλέον, στο διήγημα *Κυρα-Ποδυζένη η οσία*, η χριστιανή κυρα-Πολυξένη καταριέται σπαραχτικά τους «ψυχοβγάλτες των λαών μας» για την απώλεια των μουσουλμάνων φιλενάδων της, απαντώντας πλαγίως στη θεωρία των Μεγάλων Δυνάμεων ότι η συνοίκηση είναι αδύνατη και η μαζική απέλαση αναπόφευκτη:

Ήρθε ο καιρός του ξερίζωμού και του μεγάλου πόνου. Ποτάμια δάκρυα Ρωμιών και Τούρκων. Αν τα μάζωναν αρκούσαν να πνίξουν τους ψυχοβγάλτες των λαών μας, «ν' αδυχτούν και να μην τους βγαίνει η ψυχή», όπως τους καταριόνταν η κυρα-Ποδυζένη, που

έχασε με την ανταλλαγή τη Φατιμέ και τη Τζεμιδέ το γένος Σουδειμάν.

(Τζιόβας, 1991: 105, Κυρα-Πολυξένη η οσία)

Ο Τζιόβας αφιερώνει κι ένα διήγημα αποκλειστικά στην εκδίωξη των Τουρκογιαννιωτών. Πρόκειται για το διήγημα *Τα περισσότερια*, όπου εναλλάξ επικεντρώνεται στον πόνο των Τούρκων και στον πόνο των Ελλήνων. Η προοπτική είναι εκείνη ενός παιδιού-αφηγητή, από τη χριστιανική πλειονότητα, αυτόπτη μάρτυρα των συμβάντων, που χάνει τον μουσουλμάνο φίλο του. Η γιαγιά του αγωνιά για τη τύχη της γειτόνισσας Φατιμέ και απορεί αν ο χωρισμός είναι τελεσίδικος και για τον άλλον κόσμο:

— Προτιμότερο να υποφέρει μια γενιά: μια και καλή να έρχεται και να περνάει ο πόνος, είπε ο θείος πριν από μέρες. Η γιαγιά φαίνεται το σιχαίνονταν διαφορετικά. Παραπονιόταν πως κρύωνε. Το κάτω χείλος της ακουμπούσε σχεδόν στο πηγούνι. Ξέραμε: όταν κρέμονταν το χείλος της ήταν δυσημένη. «Φατιμέ, είχε πει στη γριά χανούμισσα αναποδογυρίζοντας το φιδιζάνι, δες να χωρίσουν έτσι οι ψυχές μας και στον άλλο κόσμο»;

(Τζιόβας, 1991: 187, Τα περισσότερια)

Επομένως, η στάση των χριστιανών χαρακτήρων της πόλης είναι ξεκάθαρα καταδικαστική για την ανταλλαγή.

Ε. Οι αιχμάλωτοι Τούρκοι μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στα Γιάννινα και η συμπόνια του γηγενούς ελλη-

νικού στοιχείου. Μετά τον πόλεμο του 1913, ο ελληνικός στρατός συλλαμβάνει πάνω από 20.000 Τούρκους αιχμαλώτους στην περιοχή Ιωαννίνων - Μπιζανίου, ενώ άλλοι 15.000 Τούρκοι στρατιώτες υποχωρούν προς τη Βόρεια Ήπειρο (Σακελλαρίου, 1997: 372-374). Το παραπάνω επεισόδιο δραματοποιείται με συγκλονιστικό τρόπο στο διήγημα *Όλβια μνήμη* του Τζιόβα. Τούρκοι αιχμάλωτοι σπάζουν πέτρα για τον αμαξιτό δρόμο του Ζαγορίου. Ο αφηγητής αναρωτιέται αν βρέθηκε κάποιος Τούρκος λογοτέχνης, όπως οι Έλληνες Δούκας και Βενέζης, για να ιστορήσει τα βάσανα των Τούρκων αιχμαλώτων. Δείχνει ευοπλaxνία και ανθρωπιά. Το ίδιο και οι κάτοικοι της Δοβράς Ζαγορίου, που γυρνώντας από τα αμπέλια τους με καλάθια γεμάτα με τα καλά του Θεού σταματούν στα πλινθόκτιτα καλύβια των Τούρκων και προσφέρουν στους συνανθρώπους τους φρούτα και ψωμί. Οι αιχμάλωτοι, σε άθλια κατάσταση με ξεσκισμένα μανίκια και μεγάλα τεντωμένα μάτια από την πείνα, καλοτυχίζουν και ευχαριστούν τους Έλληνες που τους βοηθούν. Για άλλη μια φορά, οι Ηπειρώτες, έχοντας πλούσια πείρα από πολυπολιτισμικές κοινωνίες, γυρνούν την πλάτη στο μίσος και φέρονται πολιτισμένα:

Αυτή την εποχή άνοιγε στο Ροντοβάνι ο αμαξιτός δρόμος που ανεβάζει στο Ζαγόρι. Εκεί, σπώντας τοακίρι με το σφυρί, στο κάμα ή στην παγωνιά Τούρκοι αιχμάλωτοι έχναν ιδρώτα και δάκρυ. Κάδονταν σε καθυβούδες πειλόχχιτες και είχαν σημάδι τους την αυναμία. Δεν ζέρω αν βρέθηκε ανάμεσά τους κανένας που να ιστόρησε στα τούρκικα τα βάσανα της αιχμαλωσίας σαν τους δικούς μας

Δούκα και Βενέζη. Οι καθυβούδες ήταν σε μονοπάτι πάνω από τ' αμπέδια μας και οι χωριανοί, όπως ανέβαιναν με τα καλά του Θεού στα σεπέτια, σταματούσαν τα ζώα. Τέντωναν οι αιχμάλωτοι τα χέρια με τα ξεσκισμένα μανίκια και δέχονταν σταφύδια, σουρβια, κυδώνια και όσο ψωμί περίσσεψε από το μεσημεριανό. Έβδελτες στα μεγάλα μάτια τους –έτσι τεντώνουν σε καιρούς πείνας και στενεύουν σε μέρες αφθονίας– ένα φως ν' αναβοσβήνει και μουρμούριζαν κάτι, μπορεί ευχές να ήταν, μπορεί και καθούτχισμα...

(Τζιόβας, 1991: 123-124, Όλβια μνήμη)

Τέλος, ΣΤ. Η νοσταλγία των απογόνων των Τουρκογιαννιωτών για να εντοπίσουν τα ίχνη της καταγωγής τους στη μυθική πόλη των παππούδων τους. Ο Βασίλης Γκουρογιάννης, όπως και ο Ναπολέων Λαζάνης στο διήγημα *Ο καθρέφτης*, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, δημιουργεί μια αφήγηση με όρους ενσυναίσθησης για τον Τούρκο συμπολίτη. Στο διήγημα *Ναζίφ, ο Τουρκογιαννιώτης*, χρησιμοποιώντας εσωτερική εστίαση στους Τούρκους ήρωες, αναπλάθει τη σφοδρή νοσταλγία για την άγνωστη πατρίδα των παππούδων από τη δική τους μεριά. Η παρέα του Ναζίφ ταξιδεύει από την Ευρώπη στην Τουρκία για τις καλοκαιρινές διακοπές τους. Περνώντας από τα Γιάννινα, ο Ναζίφ προκαλεί μια απρογραμμάτιστη στάση των αυτοκινήτων. Με τη συνδρομή παλιών φωτογραφιών και χαρτών προσπαθεί να αναγνωρίσει το σπίτι και τον μαχαλά του παππού του. Μάταια, όμως. Όλα έχουν αλλάξει, τον καταλαμβάνει παροξυσμός και πέφτει στη λίμνη, τη μόνη που έμεινε αναλλοίωτη. Ο συγγραφέας μπαίνει στη θέση και στην ψυχή του Άλλου για να αφηγηθεί την ανείπωτη θλίψη

του εκπατρισμού. Κι ακόμη, αναγνωρίζει ότι κι ο Άλλος είναι οικείος, συντοπίτης, ένας χαμένος αδελφός:

Ξαφνικά [ο αρχηγός της τουρκικής φάλαγγας] είδε τον Ναζίφ να τινάζεται νευρικός από τους δάμονους και κάτι σαν μεγεθυμένες φωτογραφίες και κιάλια να ρίχνει βιαστικά στη μαύρη σακούλα. Ήταν εντεδώς ντυμένος. Κοίταξε τον αρχηγό με εξαδδή ματιά. Έμεινε σαν μαρμαρωμένος για δίγα δευτερόδεπτα, ύστερα με ταχύτητα αγριμιού άρχισε να κατηφορίζει προς τη δήμη. Ο αρχηγός κοίταξε απέναντι τους μιναρέδες και κραύγασε: «Αμάν, Αδδλάχ πάει ζουρδάθηκε!», τον ακοδούθησε με ταχύτητα, γιατί έβλεπε ότι με τη φόρα που αυτός είχε θα έπεφτε σίγουρα στα νερά, ήδεσε να τον προδάβει, αδδά δεν τον πρόδαβε. Χώθηκε μέχρι το στήθος στη δήμη και πλατσούριζε υστερικά σαν τραυματισμένη αγριόχηνα. Τα δροσερά νερά κάπως τον συνέφεραν. Άρχισε να βγαίνει διατακτικά σαν νεροχεδώνια. Έστασαν βρύα και πρασινίδες τα ρούχα του. Η σακούλα με τις φωτογραφίες και τους χάρτες κάθισε στο βούρκο. Έπρεμαν τα σαγόνια του. Παραδηρούσε φράσεις ακατανόητες. Παραμιδούσε μάδδον με τον παπιού του. «Παπιού Ναζίφ, πού είναι το σπύτι μας; Πού είναι ο μαχαδάς μας; Πού είναι το Μπιζάνι; Αδδλάχ! Όδα άδδαζαν, όδα άδδαζαν εκτός απ' το νερό!»

(Γκουρογιάννης, 2006: 86-87, Ναζίφ, ο Τουρκογιαννιώτης)

Η επιθυμία των Τουρκογιαννιωτών για την πατρική γη (Kocamenli, 2008) είναι παρόμοια έντονη με εκείνη των ξεοσιτωμένων Ελλήνων της Μικράς Ασίας, και η μοίρα τους αποδεικνύεται εξίσου σκληρή. Οι Ρωμιοί αντιμετωπίζονται στην Ελλάδα με καχυποψία και χαρακτηρίζονται μειωτικά ως

«τουρκόσποροι». Κι οι ελλινόφωνοι Τουρκογιαννιώτες συναντούν αντίστοιχες δυσκολίες. Στο τουρκικό μυθιστόρημά *Panorama* (1953) του Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974), ένας μουσουλμάνος πρόσφυγας από τα Γιάννινα, ο Fazlı Bey, σκιαγραφείται αρνητικά, επειδή ομοιάζει με τους Έλληνες (Millas, 2003: 222):

Όπως γνωρίζει ο Χαδίν Ραμίς, ως υπάδδηδος ανέδαβε να εδέγξει την παρακάτω υπόθεση: ένας άνθρωπος από τους ανταδδάζημους, Γιαννιώτης, με το όνομα Fazlı Bey, έχοντας την προστασία ενός συγγενή ή συμποδίτη του από την Άγκυρα, σφετερίστηκε ποδδές περιουσίες και κτήματα και διάφορα άδδα, μετά πέρασε στην προεδρία του κόμματος κι έκανε τον δαό ό,τι ήδεσε. Γι' αυτόν τον δόγο, τρεις έπαρχοι έχασαν τις θέσεις τους, αποδύθηκαν μερικοί υπάδδηδοι και τεδικά ο Fazlı Bey κατόρθωσε να έχει μια προεδρία όπως την επιθυμούσε και για μικρό διάστημα ακοδούθησε ηουχία. Όμως, κάποιε, η τοπική αντιποδίτευση αντέδρασε κι άρχισε σιγά σιγά να κυριαρχεί στα δαϊκά στρώματα κι έτσι η «υπόθεση Fazlı Bey», εξαιτίας της κατάστασης που διαμορφώθηκε, προκάδεσε δημόσια αναταραχή, τα πράγματα σκούρυναν και δυσκόδεψαν περισσότερο. Μάδδιστα, τον τεδευταίο καιρό, ζέσπασαν κάποιες συγκρούσεις και επεισόδια τραυματισμών και καταστροφών. Μόδδτις τώρα ο Χαδίν Ραμίς πηγαινεί να παρακοδουθήσει από κοντά κι από μέσα μια κατάσταση σαν κι αυτή⁶.

(Karaosmanoğlu, 2010: 62-63)

6. Η μετάφραση είναι του φοιτητή του Τμήματος Νέων Ελληνικών του Trakya Üniversitesi της Αδριανούπολης, Ferhat Tosun.

Η ηπειρώτικη πεζογραφία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αναλαμβάνει να αποκαταστήσει αυτήν την αδικία. Και το καταφέρνει πολύ καλά, χαρίζοντάς μας οριομένες από τις πιο γλέον αντιρατσιστικές και εμποτισμένες με ανθρωπιστικό ινεύμα οελίδες της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας.

Λογοτεχνικά Κείμενα

- Ζαχαριανοϋλου, Υ.Κ. (2010). *Panorama. Roman*. İstanbul: İtizişim.
- Ζασιλειάδης, Α.Μ. (1900). *Η μουσική θυρίς. Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν μυθιστόρημα. Η οκηγή εν Ιωαννίνους*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του «Εμπορικού Τυπολιθογραφείου».
- Ζηλαράς, Ι. (1935). *Άπαντα* (επιμέλεια: Γ.Α. Βαβαρέτος). Αθήναι: Πέτρος Δημητράκος Α.Ε.
- Ζηκουρογιάννης, Β. (2006). Ναζίφ, ο Τουρκογιαννιώτης. Στο *Από την άδελή γωνία* (σσ. 79-87). Αθήναι: Μεταίχμιο,
- Ζάλλας, Γ. (2004α). Ο δρόμος έβγαζε σε πανδοχεία, Λεπτομέρειες ενός χρονικού. Στο *Στο ρεύμα του ποταμού. Ιστορίες του ηπειρωτικού νότιου – Η Άνω πόδης – Υπερορία* (σσ. 193-196, 197-206). Αθήναι: Γαβριηλίδης.
- (2004β). *Χρονοδείκτες*. Αθήναι: Γαβριηλίδης.
- Ζόσιος, Ν.Γ. (1888). *Τα δύματα του Βάγια (Ιωάννινα 1817-1821). Πρωτότυπον Ηπειρωτικόν Διήγημα*, Ανατύπωση εκ του περιοδικού «Ιστρος». Βουκουρέστιον: Τυπολιθογραφείον «Συλλόγων». Β΄ έκδοση (1902). Εν Ιασιώ: Τυπολιθογραφείον Χ. Γόλδνερ.
- Ζαζαντζής, Κ. (1910). *Ιστορίες της πατρίδος μου. Διηγήματα*. Chicago: Αστίρ. Σύγχρονη έκδοση (2001). *Ιστορίες της Πατρίδος μου* (επιμέλεια - εισαγωγή: Γ. Καλογεράς). Αθήναι: Τυπωθήτω.
- Κεχαγιόγλου, Γ. (επιμ.) (2001). *Πεζογραφική Ανδοδογία. Νεοεδδηνικός*

- γραπτός δόγος: Από τη Γαδδική Επανάσταση ως τη δημιουργία του εδδηνικού κράτους*, τόμ. 2. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Κρουστάλλης, Κ. (1894). *Πεζογραφήματα*. Αθήναι: Τυπογραφείο της Εστίας.
- Λαζάνης, Ν. (1991). Ο καθρέφτης, Der Spiegel, Αγνα. Στο Ν. Eideneir, Α. Toket (επιμ.), *Kalimerbaba. Griechisch - Deutsch - Türkisches Lesebuch* (σσ. 61-90). Köln: Romiosini και στο Καψωμένος, Ε. (επιμ.) (2002). *Η πόδης άδουσα. Ανδοδογιο Ηπειρωτικής πεζογραφίας* (σσ. 87-99). Ιωάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.
- Λεβέντης, Α. (1858). *Η Τασώ. Διήγημα*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Δ.Δ. Μαυρομμάτη. Σύγχρονη έκδοση (2000). *Η Τασώ* (φιλολογική επιμέλεια: Α. Βογιατζόγλου). Αθήναι: Νεφέλη.
- Μητσάκης, Μ. (2004). *Παρά τοις δούδοις. Τα Ιωάννινα* (φιλολογική επιμέλεια: Γ. Παπακώστας). Αθήναι: Πατάκης.
- Μότσιος, Γ. (1990). *Εδδηνική Πεζογραφία 1600-1821*. Αθήναι: Γρηγόρης.
- Ξένος, Σ. (1861). *Η ηρωίς της Εδδηνικής Επανάστασεως, ήτοι Σκηναί εν Εδδαδί από του έτους 1821-1828*, τόμ. Α΄. Εν Λονδίνω: Τύποις του Βρετανικού Αστέρου. Σύγχρονη έκδοση (1998). *Η ηρωίς της Εδδηνικής Επανάστασεως, ήτοι Σκηναί εν Εδδαδί από του έτους 1821-1828*, τόμ. Α΄ (φιλολογική επιμέλεια: Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη). Αθήναι: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Ράμφος, Κ. (1862α). *Ο Κατοαντώνης. Κδέφτικον επεισόδιον ή εδδηνικόν μυθιστόρημα*. Εν Αθήναις: Εκ της τυπογραφίας των τέκν. Ανδ. Κορομπλά.
- (1862β). *Αι τεδευταίαι ημέραι του Αδδή-Πασά*. Εν Αθήναις: Εκ της

- τυπογραφίας των τέκν. Ανδ. Κορομπλά. Σύγχρονη έκδοση (1994). *Ο Καταστροφής. Οι τελευταίες ημέρες του Αθή-Πασά* (φιλολογική επιμέλεια: Αι. Κουμαριανού). Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- (1864). *Η Δέσπω της Ηπείρου και Η απροσδόκητος συνάντησις. Δηγήματα*. Εκδιδόμενα το δεύτερον υπό του υιού αυτού Ι.Κ. Ράμφου. Αθήναι: Τύποις Α. Κτενά και Π. Σούτσα.
- Ζάλλας, Κ. (1965). Η θυσία. Στο *Το κλείσιμο του κύκλου... Δηγήματα* (σσ. 86-100). Γιάννινα: Εκδόσεις περιοδικού *Ενδοχώρα*. Επανέκδοση (2004). *Η θυσία*. Ιωάννινα: Ιερά Μονή Ελεούσης Νήσου.
- Ζιόβας, Φ. (1991). Ο βίος του μπασιο-Κωνσταντή, Κυρα-Πολυξένη η οσία, Όλβια μνήμη, Τα περιστέρια. Στο *Εξοδος για πάντα. Δηγήματα* (σσ. 49-73, 75-118, 119-125, 187-190). Γιάννινα: κ.ε.
- (1999). Το πέταγμα του γερο-κότσουφα. Στο *Διχίσματα. Αφηγήματα* (σσ. 100-111). Γιάννινα: κ.ε.
- Ζατζής, Δ. (1999). Σαρπηθεί Καμπιλής. Στο *Το τέλος της μικρής μας πόλης. Δηγήματα* (σσ. 41-74). Αθήνα: Το Ροδακίό.
- Ζρησοβασίλης, Χ. (1898). *Δηγήματα της Σιάνης*. Αθήνα: Τυπογραφείο των Εργαστηρίων Ανέστη Κωσταντινίδη.
- (2007). *Γιαννιώτικα Δηγήματα* (προλεγόμενα: Β. Γκουρογιάννης – επίμετρο: Δ. Κατσιλά). Αθήνα: Ροές - Οι Ηπειρώτες.

Βιβλιογραφία

- Clark, B. (2007). *Δuo φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*. Μτφ. Β. Ποταμιάνου. Αθήνα: Ποταμός.
- Demirözü, D. (1999). *Η εικόνα του Τούρκου στη Γενιά του '30*. Διδα-

- κτορική Διατριβή. Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- (2007). *The Other Woman's Choice: an alternative approach to the other society's woman through the analysis of Greek and Turkish heroines in Nikos Kazantzakis's and Ahmet Yorgun's work*. Στο Κ. Papatheu (ed.). *Greci e Turchi. Appunti fra letteratura, musica e storia* (pp. 79-115). Acireale - Roma: Bonanno.
- Eideneier, N. (1998). Η εικόνα των Τούρκων στην ελληνική λογοτεχνία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στο Α. Αργυρίου, Κ.Α. Δημάδης, Α.-Δ. Λαζαρίδου (επιμ.). *Ο εθνομυθικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τόμ. Α' (σσ. 175-185). Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hokwerda, H. (1998). Ο Δημήτρης Χατζής και οι Εβραίοι των Ιωαννίνων, *Σημείο* [Λευκωσίας] 5 (Καλοκαίρι - Φθινόπωρο 1998), σσ. 35-46.
- Jacovides-Andrieu, A.-O. (1978). *Le personnage du Turc dans la littérature grecque du 19ème siècle*. Doctorat de 3ème cycle. Université Paul Valéry de Montpellier.
- Kocamen, F.B. (2008). *Yanya'nın Gözyaşları*. İstanbul: İskenderiye.
- Millas, H. (2003). *The Exchange of Populations in Turkish Literature: The Undertone of Texts*. Στο R. Hirschon (ed.). *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (pp. 221-233). New York - Oxford: Berghahn Books.
- (2005). *Türk ve Yunan Romanlarında "Öteki" ve Kimlik*. İstanbul: İletişim.
- Nikoloupoulou, M. (2007). *Space, memory and identity: The memory of the Asia Minor space in Greek Novels of the 1960s*, *CAS Sofia Working Paper Series*, issue 1/2007, σσ. 1-18 Ανακτή-

- θηκε από το διαδίκτυο στις 30.07.2009: <http://www.ceeol.com/aspx/issuedetails.aspx?issueid=82c790dd-d694-4898-9c43-71ab698bb2cb&articleId=7f824474-0bdf-4dbb-a8d1-b15fec40ecce>
- Paracostea-Danielopolu, C. (2010). *Οι εδδηγικές κοινότητες στη Ρουμανία τον 19ο αιώνα*. Μτφ. Ν. Διαμαντόπουλος - Βιβλιογραφικό επίμετρο Σ. Ματθαίου. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Topnet, H. (1992). Les premiers romans grecs à sujet turc, *Revue des études néo-helléniques* 1 (1992), vol. 4, pp. 1-19.
- Αρπατζοπούλου, Φ. (1998). *Ο Άδελος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη δογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- (2001). Η πολιτισμική εικονολογία και οι στόχοι της, *Διαβάζω* 417 (Απρίλιος 2001), σσ. 92-95.
- Βρανούσης, Λ. (1968). *Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων*. Αθήνα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Δημητριάδης, Ε. Π. (1993). *Το βιδαέτι των Ιωαννίνων κατά το 19ο αιώνα. Γιάννενα. Από την «πόδη-παζάρι» στην «πόδη-πρακτορείο». Ιστορική χωροδογική - ποδεοδογική - κτιριοδογική μελέτη*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.
- Κανετάκης, Γ.Γ. (1994). *Το Κάστρο: Συμβολή στην Ποδεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων*. Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.
- Κατσικάρος, Θ. (2002). Η δουμισιακή διάσταση στην ιστορία του Αλή πασά. Στο Αλέξανδρος Δουμάς. *Αλή Πασάς. Μυθιστορηματική βιογραφία* (σσ. 175-196). Μτφ. Θ. Κατσικάρος. Αθήνα: Εστία.
- Καφωμένος, Ε.Γ. (2005). Η λογοτεχνία της Ηπείρου, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο ΚΔ* (2005), σσ. 149-166.
- Κίτσος, Κ.Ι. (1984). Λεωνίδας Βασιλειάδης (1876-1920). Στο *Πνευ-*

- ματικές Φυσιογνωμίες του Πωγωνίου* (σσ. 111-123). Ιωάννινα: Ένωση Πωγωνοπόων Ηπείρου.
- Κοκολάκης, Μ. (2003). *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαδάκι. Χώρος, διοίκηση και πδηδυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ηπειρο (1820-1913)*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Κορδώσης, Μ.Σ. (2003). *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόδη) - Ξώκαστρο - Κοινωνία - Διοίκηση - Οικονομία*. Αθήνα: χ.ε.
- Κουλίδας, Κ.Ι. (2004). *Τα μουσουδμανικά βακούφια της πόδεως των Ιωαννίνων. Ιστορική μελέτη*. Ιωάννινα: Ανάπτυπο από το Ηπειρωτικό Ημερολόγιο.
- (2010). *Τα Γιάννενα που έφυγαν (Συνοικίες - Τοπωνύμια - Ιεροί Ναοί - Μοναστήρια)*. Ιωάννινα: χ.ε.
- Κουρμαντζί, Ε. (1999). «Το τέλος της μικρής μας πόλης»: Ο κύκλος και τα πρόσωπα. Στο Γ.Η. Παππάς - Α.Δ. Σκιαθάς (επιμ.). *Δημήτρης Χαϊζής. Μια συνείδηση της ρωμισούνης* (σσ. 239-261). Πάτρα: Δήμος Ιωαννιτών - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Αχαϊκές Εκδόσεις.
- Κουρμαντζής, Γ. (1987). Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15ος-18ος αιώνας). Σημειώσεις για τον προσδιορισμό της αστικής ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων. Στο *Ηπειρος. Κοινωνία - Οικονομία 15ος-20ός αι.*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (σσ. 9-25). Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985. Γιάννινα: Δήμος Ιωαννιτών.
- Λαδογιάννη, Γ. (2008). Ηπειρώτες λογοτέχνες 19ου και 20ού αιώνα. Εισήγηση στην ημερίδα *Η Διαχρονικότητα της Ηπειρωτικής Λογοτεχνίας*. Πανηπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδος. Ζάππειο Μέγαρο, Αθήνα 20 Ιανουαρίου 2008. Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο στις 3.03.2010: <http://www.giannina-c.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%B>

- C%CF%8C%CF%82/ekdiloseis/Afieroma_Ladogianni_Logotexnia_Hpreioton.aspx
- Λαμπρίδης, Ι. (1993). Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων. Στο Β' *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχ. 1. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Α' έκδοση (1887). Εν Αθήναις.
- Μελισσαράτου, Γ. (1994). Οι κοινοί τόποι της εντοπιότητας. Στο Ε.Γ. Αυδίκος (επιμ.). *Κώστας Κρυστάδης. Το έργο του στο ιέδος της εκατονταετίας από το θάνατό του* (σσ. 141-155). Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου. Πρέβεζα, 11-13 Ιουνίου 1993. Πρέβεζα: Δήμος Πρέβεζας.
- Μήλλας, Η. (2005 γ' έκδοση). *Εικόνες Εδδθγων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, δογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Νικολαΐδης, Ι.Ν. (1993). *Τα Γιάννινα του Μεσοποδέμου. 1923-1924*. Τόμ. Ε'. Ιωάννινα: κ.ε.
- Οικονόμου-Αγοραστού, Ι. (1992). *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη δογοτεχνία*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Παπαλεοντίου, Α. (2009). Εικόνες Τουρκοκυπρίων και Τούρκων σε πεζογραφήματα Ελληνοκυπρίων, *Κωπηδάτες 3* (Φθινόπωρο 2009), σσ. 62-76.
- Ροζάνης, Σ. (1997). Σαρπηθεί Καμπλής: Ένας ξένος στη *Μικρή Πόδη* του Δημήτρη Χατζή. Στο *Ερμηνευτικές Αναγνώσεις* (σσ. 103-117). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (επιμ.) (1997). *Ηπειρος. 4.000 χρόνια Εδδθγικής Ιστορίας και Ποδητισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σμύρης, Γ. (2000). Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 34 (2000), σσ. 9-90.
- Τριάντου, Ι. (1997). *Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δη-*

- μήτρη Χατζή*. Διδακτορική Διατριβή. Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή - Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, Β. (2005). Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου. Στο Μ. Μικέ, Μ. Πεχλιβάνος, Α. Τοιριμώκου (επιμ.). *Ο δόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουδάλα* (σσ. 375-382). Αθήνα: Σοκόλης.